

Tolcsvai Nagy Gábor
Petőfi S. János emlékére¹

Kedves kollégák, tisztelt gyászoló család, tisztelt gyászoló és emlékező gyülekezet.

Egy társunkra emlékezünk, aki nemrég távozott közülünk. Egy kiemelkedő szellemre, egy izgalmas személyiségre, egy kitűnő tudósra, aki a nyitottságot, a szellemi kezdeményezés fontosságát, egyúttal a megbízhatóságot és a következetességet képviselte.

Petőfi S. Jánosra emlékezünk, akinek az alkotó gondolat iránti elkötelezettség, a szellem egyetemességéről és nyitottságáról való meggyőződés természetes lételeme volt.

Petőfi S. Jánosra, aki a nyelv szigorú és módszeres leírása közben soha nem feledte, sőt éppen kimondta a beszélő ember elsődlegességét a struktúrához képest. Számára nem a „struktúra produktuma az ember”, hanem az ember produktuma a struktúra, a maga végtelen változatosságában, gazdagságában.

Karl Rahner megfogalmazásában a tudományok részantropológiákat dolgoznak ki. Petőfi S. János tisztában volt ezzel a meghaladhatatlan hermeneutikai körülménnyel, s nem csupán elfogadta, hanem élt ezzel a lehetőséggel. Mert nem korlátról van szó, melyet le kell győzni, a természetről, melyet meg kell haladni, hanem az emberi lényegről, amelyet föl kell ismerni és ki kell teljesíteni. Petőfi erre az ősi, és mégis teljességgel modern feszültségviszonyra figyelt föl igen korán, és ezt a belátást nem veszítette szem elől később sem.

Petőfi meg tudta haladni a szubjektum és objektum merev és néha tragikus szembeállítását, és nyelvészeti kutatásaiban, pontosabban a nyelvről folytatott kutatásaiban a nyelvi rendszert nem választotta el végletesen a beszélő embertől. Hiszen éppen a szöveg az a nyelvi közeg, ahol a rendszer és a használat összetalálkozik, mert már eleve szétválaszthatatlan.

Egy formalizmusra törekvő életmű teljesebben most ki, amely félreismerhetetlenül és szándékoltan antropológiai maradt.

Petőfi Sándor János 1931. április 23-án született Miskolcon. 1951-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait, melyet elsőként matematika–fizika–ábrázoló geometria szakon végzett 1955-ben, a debreceni egyetem természettudományi karán. Nem ez volt a terve: „világossá vált előttem, hogy az akkor (1951-ben) adott helyzetben irodalommal nem foglalkozhattam volna úgy, ahogy én szerettem volna”. 1957-ben lehetősége nyílt a német nyelv és irodalom szak elvégzésére, 1961-ben ugyanott, Debrecenben diplomázott újból. Időközben debreceni és budapesti középiskolákban tanított 1955 és 1964 között, a tudományos előmenetel esélye nélkül (a doktorálását később is akadályozták Magyarországon), jóllehet interdiszciplináris képzése, ismeretei és képessége a kezdetektől a szöveg tanulmányozására tette alkalmassá. 1964-től az MTA Számítástechnikai Központjában már kutatómunkát végezhetett a Gépi Nyelvészeti Csoportban, majd az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa volt, és az Irodalomtudományi Intézettel is kutatási kapcsolatba került. Visszaemlékezéseiben mindegyik kutatóhelyről szólva a modern nyelvtudományi irányzatokkal és az interpretációelméletekkel való megismerkedés lehetőségét emelte ki.

Ő maga az egyetemi képzését, a szakválasztásait, majd első magyarországi munkahelyeit tőle független tényezők erejéigént írta le. Talán megkockáztatható, hogy e választások nem csak következményei voltak a (kényszerítő) helyzetnek, hanem előzményei is, megalapozásai egy összetett szellemi életútnak. Egyetemi éveit – mint ahogy az iskolát is – képzésként vette, a Bildung értelmében, amint az bebizonyosodott kutatói habitusában: a képzés az alkotó jellegű, folyamatos tanulás.

¹ Elhangzott 2013. március 5-én Budapesten, az MTA Nyelvtudományi Intézetében, Petőfi S. János búcsúztatásán.

Petőfi S. János pályakezdése azzal a tudománytörténeti korszakkal esett egybe, amely hirtelen szembesült az emberi tudás meghatározó perspektíváló jellemzőjével, a megismerés nyitottságával és korlátaival, és ugyanakkor, egyúttal a természettudományos világleírás újonnan megnyílt lehetőségeivel, a számítógépes, formalizáló gondolkodás pontosságának mámorító érzésével. Miközben az esztétikai, irodalomelméleti és történetfilozófiai gondolkodás a strukturalizmus utolsó nagy szakaszával párhuzamosan a Gadamer féle igazságot és módszert dolgozta ki és dolgozta fel, a nyelvelméleti eszmélkedés a struktúra mindenhatóságának eredményeit kereste, és erre következően majd a Chomsky féle mentalizmusban ismerte föl a felzaklató és mégis megnyugtató megoldást. Mintha a szemléletmódok összetalálkoztak volna egy pillanatra, legalább a beszélgetés erejéig.

És amíg a rendkívül élénk szellemi és tudományos viták világszerte folytak az 1960-as években, majd – ahogy Hankiss Elemér írta – beleszürkültek a hetvenes évek pragmatikusabb világába, addig a magyar glóbuszon a pártideológia változatai és az uralma alól kiszabadulni kívánó eszmék önmagába zárt és kudarcra ítélt küzdelme zajlott: a mindenható párt személyes képviselői által rángatta ideológiai kacsaringóin a vasfüggöny mögé zárt tudományt. Így a mégoly gazdag strukturalizmus-vita sem tudott olyan eredményeket hozni itthon, mint amit ígérhetett.

Petőfi S. János ebben a szellemi közegben hagyta el Magyarországot 1969-ben.

1971-ig a Göteborgi Egyetem Modern Svéd Nyelv kutatócsoportjában, valamint az Umeåi Egyetemen dolgozhatott. Itt „ideális munka- és kvalifikáció-lehetőséghez” jutott. Aki töltött hosszabb időt Skandináviában, tudja, hogy e vidék kultúrája pontos, kiegyensúlyozott, morális, szolidáris, elismeri a teljesítményt – a legkiválóbb helyek egyike egy kiemelkedő képességű fiatal kutató számára.

Petőfi el is készítette doktori értekezését, majd 1971-ben meg is védte. A dolgozat *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie* címmel monográfiaként megjelent és komoly, gyors hatást ért el.

Petőfi ezután 1971–1972 között a Konstanzi Egyetemre került, a Szövegnyelvészeti kutatócsoport egyik alapító tagjaként, a Deutsche Forschungsgemeinschaft támogatásával. Meg kell említeni, hogy az Universität Konstanz 1966-ban alapított új egyetem volt, az interdiszciplinaritás programjával. Az egyetem a hermeneutikai későmodern gondolkodás központja lett, többek között Hans-Robert Jauss és Wolfgang Iser tevékenységével. Az efféle környezet még áttételesen, közvetlen részvétel és személyi kapcsolat nélkül is működik, hatással van.

Nem véletlen, hogy a Szövegnyelvészeti kutatócsoport meghatározó eredményeket ért el a szövegtan, a szövegnyelvészet akkor meginduló rendszeres elméleti és módszertani kutatása terén, olyan közreműködőkkel, mint például Teun A. van Dijk. Innen indult 1972-ben a *Papiere zur Textlinguistik/Papers in Textlinguistics* c. könyvsorozat a hamburgi Buske Verlagnál, amelynek szerkesztője volt Petőfi Hannes Rieserrel, szó szerint rengeteg úttörő kiadvány megjelenését segítve.

Petőfi S. János ezután 1972–1989 között a Bielefeldi Egyetemen dolgozott, a Fakultät für Linguistik und Literaturwissenschaft professzoraként. E kutatási közegből jött létre a Research in Text Theory, 1977-től, a de Gruyter Kiadónál, Petőfi sorozatszerkesztésében. Valamint a mind több helyen működő nyelvészeti szövegkutatás eredményezte a Text című folyóirat létrehozását, főképp Petőfi és van Dijk szervezésében és szerkesztésében. Ebben a közegben Petőfi kivételes hatást gyakorolt a korabeli nyelvészeti kutatásokra.

Az Universität Bielefeld 1969-ben lett alapítva, új egyetemenként, a karokhoz rendelt kutatási profilok programjával. Erről az egyetemről is érdemes egy-két tény megemlíteni. A Fakultät für Linguistik und Literaturwissenschaft kutatási profilja a szöveg volt, elméletspecifikus tanszékekkel. Itt jött létre a társadalomtörténeti, szociokulturális nézőpontot kidolgozó történettudományi Bielefeldi Iskola, Hans-Ulrich Wehler, Jürgen Kocka, Reinhart

Koselleck részvételével (Max Weber társadalomelméletét továbbfejlesztve). És ezen az egyetemen alakult meg az a szociológiai tanszék, ahol Norbert Elias és Niklas Luhmann társadalmi rendszerelméletüket megalkották. Ismét érdemes kiemelni: az egymással közvetlenül nem együttműködő iskolák is kivételes termékeny erővel hatottak egymásra, a rokon antropológiai szemléletmód révén.

Az 1970-es és 1980-as évek, e két évtized bizonyult a nyelvészeti szövegkutatás, a szövegelmélet meghatározó kezdeti korszakának, talán pontosabban korszakainak. Ismeretes, hogy főképp az 1970-es években dolgozták ki az első olyan nyelvészeti alapú szövegelméleteket, amelyek már nem egyszerűen mondatok grammatikai és egyéb (például pragmatikai) összekapcsolásának tekintették a szöveget, lényegében grammatikán kívüli jelenségként. Hanem ellenkezőleg: a szöveget magát mint egészet közelítették meg nyelvi egységként, ebben közös, másban eltérő elméleti keretekben (ilyen volt van Dijk generatív modellje, majd a Kintsch-csel kidolgozott pszichológiai elmélet; vagy Wolfgang Dressler és Alain de Beaugrande irányzata,; valamint M.A.K. Halliday szisztémikus-funkcionális elmélete).

Petőfi S. János más kiindulópontból szemlélte a szöveg kérdését első modelljében. Elméleti szövegmegközelítésének, modelljeinek egyik legfontosabb jellemzője a □ kiindulópont: a szöveg komplex jel. A komplex jel komponensekre bontható, ezek a komponensek azonban nem a grammatikából származnak, hanem a szemiotikából. Itt egy első fokú predikátumkalkulusról van szó, amely modellelméleti, amennyiben meg kívánja különböztetni a tárgynyelvet (amelynek szövegeit leírja) és azt a kanonikus nyelvet (vagy idealizált nyelvet), amely ezt a tárgynyelvet leírja. A hetvenes évek Petőfi-féle modelljei ezt a szisztémát szigorúan követik. A keret formális logikai szemantikai jellegű integrált elmélet, amely a beszédaktus-elméletet és a Montague-nyelvtant tekintette alapjának, a szövegkarakterrel bíró megnyilatkozásokot pedig az elmélet alapvető nyelvi egységeinek.

Az ekkori modelleknek három fő összetevőjük van: 1) egy szöveggrammatikai, 2) egy világszemantikai és 3) a mindkettőbe részben beletartozó lexikon összetevő. A Petőfi-féle szövegtani gondolkodásban a világszemantikai (extenzionális szemantikai) összetevő az extenziókat kiterjesztette a nagyobb szövegegységekre, ill. valójában az egész szövegre mint komplex nyelvi jelre. Ebből áll össze a modell lényegét adó „szövegstruktúra-világstruktúra elmélet”, rövidítve TeSWeST. A TeSWeST a szövegek szintaktikai, szemantikai és pragmatikai struktúráját írja le. A modell az egyedi (individuális, a szövegelemekre vonatkozó) extenzionális interpretációk sorából állítja össze a szöveg világkomplexumát. E viszonylag korai formális modell a maga kereteiben hangsúlyozza a szövegértelem alapvető szerepét az elméletben és a leírásban is.

Petőfi folyamatosan alakította, átdolgozta szövegelméletét. Az 1980-as években a korábbi a „szövegstruktúra-relátumstruktúra elmélet” követte, majd a „vehikulumstruktúra-relátumstruktúra elmélet”: ez utóbbi a voltaképpeni szemiotikai szövegtan, ezen a néven vált világszerte ismertté. Az elméleti alakulástörténet legfontosabb mozzanatai közé tartozik a verbális szövegek mikro- és makro-alkotóelemei lineáris elrendezésének vizsgálatba vonása, az erre irányuló teoretikus figyelem.

Ez az elméleti keret a jel kételemű bontásával kezdi a szöveg leírását. Az első elem a komplex jel jelölő komponense, azaz a vehiculum és a formatio; a második elem a komplex jel jelölt komponense, azaz az értelem és a relátum együttesen. A modell további részeiben nagy szerepet kap a beszélő/hallgató például a vehiculum vagy a relatum és annak mentális képe közötti megkülönböztetésében vagy az értelem kategóriájában hozzárendelhető különböző típusú összetevők, világfragmentumok, valamint a modell részét képező nyelvi tudás és világtudás, ill. hiedelmek kategóriáiban. Mindehhez egy kommunikáció-szituációs modell is járul.

Ezt követően bővült a Petőfi-féle szemiotikai szövegtan a multimedialitás tényezőivel, annak a felismerésnek a nyomán, amely szerint a verbális szövegek nem magukban állnak, sem szemiotikai, sem cselekvéseméleti szempontból. E kiterjesztés – miképp a teljes alakulástörténet – annak a feszültségviszonynak a Petőfi-féle feldolgozásába illeszkedik, amely az objektívizáló formális leírási szándék és a nyelv megkerülhetetlenül humán volta és megértéslehetőségei között ismerhető fel, s amely – mint említettem – Petőfi S. János szellemi világát áthatotta.

Ebbe a folyamatba illeszkedik továbbá a művészi és nem művészi szövegek közötti határtalanítás. Petőfi teljes természetességgel vonja be az irodalmi szövegeket az elemzésekbe, a kreatív-produktív játékokba.

Az életmű ezután következő további szakaszai e szemiotikai szövegtan kidolgozásával, finomításával teltek.

Az imént szükségképpen röviden vázolt szorosabb tudományos pályakép kezdeményező és vezető szerepet vitt a nyelvtudományi diszkurzusban több szempontból is:

- a szöveg nyelvtudományi leírhatóságát állította, egyre több megalapozott indokkal;
- a szöveg leírásában mind erőteljesebben szintetizálta az autonóm szintaxison és a logikai szemantikán kívül eső nyelvtudományi kutatási ágakat és azok eredményeit;
- az előző kettő alapján a szemiotikai szövegtan mindinkább kezelhetővé tette azokat a szempontokat – nevezzük őket pragmatikainak –, azokat a használati tényezőket, amelyeket a formális kategóriák nehezen tartalmaznak a maguk variabilitásukban;
- ezáltal a pályakezdő célkitűzés, a szöveg mint dominánsan verbális kommunikátum komplex szemiotikai leírása a maximumát éri el Petőfi modellalkotásában.

Petőfi mindeközben folyamatosan fenntartotta elméletének következetességét, belső koherenciáját és módszertani eredményességét.

Az alakulástörténet – még egyszer kifejezem – nem követte a tudományos világtendenciákat, hanem cselekvően, befolyással alakította azokat. E szellemi (és nem kizárólag tudományos) tendenciák közül – fölvéve még egyszer az eszmétörténet 1970 után elejtett fonalát – a következők említendők:

- a szaktudományok által szétaprózott antropológiai ismeretek szintetizálásának az igénye;
- az emberi megismerés komplex modellálása;
- az emberi megismerés általános és tudományos megvalósulásai közötti viszony jellemzőinek felderítése;
- a nyelv szociokulturális és kognitív szerepének átfogó felismerése (a nyelv nem pusztán tárgyi eszköz);
- a szöveg szociológiai, szociálpszichológiai és kulturális szerepének határozottabb elismerése a társadalmi cselekvéseknek és azok különböző színtereinek közösségi alakíthatósága szempontjából.

Petőfi S. János szemiotikai szövegtana egy a lehetséges nyelvészeti elméletek közül. És persze mégsem csupán egy: hanem egyike a néhány legteljesebb és legmagasabb szintű textológiai teóriáknak, a szövegnyelvészet eddigi teljes történetében.

A rendkívül termékeny bielefeldi évek után Petőfi S. János 1989-től a Maceratai Egyetemen a nyelvfilozófia professzoraként tanított és folytatta kutatásait, hasonló intenzitással, nyugállományba vonulásáig. Az 1980-as évek végén a már hosszú ideje nemzetközileg elismert Petőfi vissza tudott térni Magyarországra. Igen gyorsan szoros kapcsolatokat épített ki a Szegedi Tudományegyetem főiskolai karán, a Debreceni és a Pécsi Egyetemen. Petőfi jelenléte mind folyamatosabb lett, amely szinte bámulatos mennyiségű műhelymegbeszélésben, konferenciákban, előadássorozatokban valósult meg. Ezzel

párhuzamosan először az 1990-ben Szegeden indult Szemiotikai Szövegtan, majd a Debrecenben alapított és szerkesztett Officina Textologica követte. Petőfi Magyarországon, illetve a magyar nyelvterületen is azt tette, amit másutt: szövegtani műhelyeket szervezett, azok működését segítette, tematikus sorozatokat indított, önálló működésre készítette a kutatókat és szerkesztőket. Kiemelkedő mértékben járult hozzá a hazai szövegtani kutatások fellendítéséhez. Ismeretes, hogy 1990 előtt is segítette a hozzá forduló magyar kutatókat.

Tudjuk, hogy publikációs listája nagyon hosszú, s nem csak mennyiségről lehet beszélni, hanem minőségről is: munkái túlnyomórészt vezető nemzetközi folyóiratokban és kiadóknál jelentek meg.

Petőfi S. János számos magas elismerésben részesült. Díszdoktorrá fogadta az Università di Torino, a Kossuth Lajos Tudományegyetem, a Janus Pannonius Tudományegyetem. A Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választotta 2007-ben.

Petőfi szeretett beszélgetni, szerette a diszkurzust, tudományról, művészetről, bölcsletről. Nem hirdette, hanem művelte az alkotó dialogizálást, minden magas rendű szellemi tevékenység alapját. Petőfi diszkurzivitása nem bánta a pluralizmust, tudta, hogy a részantropológiák a szellemi társalgásokkal tökéletesíthetők. Az álláspontok tisztázására törekedett, majd az álláspontok, irányzatok közötti vitát tartotta fontosnak.

Szeretett játszani, komoly játékokat. Kreatív-produktív programja, amelyet Benkes Zsuzsával dolgozott ki, szörendi és kiegészítő feladatai nem csak iskolás bevezetőt adnak egyes szövegtani jellemzőkhöz, hanem a szövegalkotás és a szövegértés összetettebb és nehezebben hozzáférhető tényezőit teszik érthetőbbé.

Kiemelkedő elméleti képességei voltak, szerette a társalgást briliáns elméssel – közéjük tartozott. És demokrata maradt: mindenkit beszélőtársának fogadott el a szöveggel kapcsolatban, az iskolai tanítóktól a vezető teoretikusokig. Külön figyelmet fordított elmélete és módszertana különböző szintű kidolgozásaira, a taníthatóság iskolához és korosztályhoz igazítására. Mindig nagyon pontosak a megfogalmazásai, körülírásai, meghatározásai, megcélzott olvasói számára érthetők a szövegei.

Talán nem véletlen, s éppen az általános antropológiai szemlélet következménye, hogy magyar szépirodalmi példáiban igen sok a nagyon erősen önreflexív lírai költemény (a líra poétikai értelmében), azok az irodalmi művek, amelyek egyszerre képezték le a személyiséget egyetemes értéként és viszonylagos, halandó entitásként.

Rendkívül gazdag az a szakmai örökség, amelyet Petőfi S. János ránk hagyott, győzzünk csak élni vele. A legmélyebben talán mégis a közvetlen emberi marad meg mindazokban, akik társaságában lehetnek: a visszafogott mosoly, a figyelő tekintet, a csendes, türelmes hang. A beszélgetés, az alkotó gondolat iránti elkötelezettség, a szellem morális cselekvő működése, a képzelet és a fegyelmezett gondolkodás emberi összjátéka.

Somolyogna, ha mindezt hallaná.